

УДК: 37.032-051

Петрук А. П., к.пед.н., доцент, Петрук О. М., к.пед.н., доцент
(Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка
Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ Й ОСВІТИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Анотація. В статті визначено погляди Тараса Шевченка на процес виховання й освіти. Розкрито ідеї становлення народної школи за допомогою художніх засобів великого Кобзаря. Проаналізовано твори видатного поета, з яких можна отримати чітке уявлення про його виховний ідеал, яким для нього була людина з багатограними знаннями і високими моральними якостями. Стверджено думку про те, що вся творчість видатного Кобзаря має виховний потенціал, який такий необхідний підростаючому поколінню.

Ключові слова: Тарас Шевченко, народна школа, художні засоби, рідна мова, народний учитель, національна свідомість, патріотизм.

Аннотация. В статье определены взгляды Тараса Шевченко на процесс воспитания и образования. Раскрыты идеи становления народной школы с помощью художественных средств великого Кобзаря. Проведен анализ произведений выдающегося поэта, из которых можно получить четкое представление о его воспитательном идеале, которым для него был человек с многогранными знаниями и высокими моральными качествами. Утверждена мысль о том, что все творчество выдающегося Кобзаря имеет воспитательный потенциал, который так необходим подрастающему поколению.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, народная школа, художественные средства, родной язык, народный учитель, национальное сознание, патриотизм.

Annotation. The ideas of Taras Shevchenko on the process of upbringing and education are defined in the article. The author exposed the ideas of folk school formation with the help of great Kobzar's artistic means. The analysis of the greatest poet's works is conducted. Due to these works it is possible to get a concept about his pedagogical ideal, as a man with versatile knowledge and high moral qualities. The author asserts that all works of famous Kobzar have educative potential for youth and this potential is necessary for the growing generation.

Keywords: Taras Shevchenko, national school, artistic means, native language, national teacher, national consciousness, patriotism

Т. Г. Шевченко – слава і гордість української нації – всі свої життєві сили віддав служінню власному народу. Поет і художник, мислитель-гуманіст Т. Г. Шевченко найбільшою цінністю природи вважав людину. Він безмежно вірив у її розум, творчі сили та здатність самовдосконалюватися. Для цього, на його думку, необхідно створити певні умови, найважливішими складовими яких мають бути освіта, навчання і виховання.

Багато дослідників вивчали педагогічні погляди Т. Шевченка, аналізували ті чи інші їхні аспекти: В. Щурат, П. Зайцев, П. Потоцький, С. Сірополько, І. Коровицький, С. Стельмах, В. Яцюк, О. Федорук, Н. Кузьменко, В. Яременко – зверталися до аналізу «Букваря». Й. Шемлей, Ф. Прийма, Г. Антонюк досліджували ставлення Шевченка до недільних шкіл. Ю. Ступак звертав увагу на використання Шевченком народної педагогіки. Загалом педагогічні погляди Шевченка опрацьовували С. Чавдаров, В. Доманицький, О. Мазуркевич та ін.

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні реформаційних ідей видатного Кобзаря в галузі освіти й виховання підростаючого покоління.

Завдання дослідження: визначити роль творчості Тараса Шевченка в історії розвитку народної освіти в Україні.

Щирий гуманізм Тараса Григоровича Шевченка дає нам право ставити його ясновидство на рівні із прозоріннями таких великих гуманістів людства, як Григорій Сковорода, Жан Жак Руссо, Лев Толстой, котрі задовго до наших днів збагнули мудрість простого, згармонізованого з природою життя і не раз попереджали нащадків про згубність людської захланності, хижацького невиситенного споживацтва та непомірних апетитів тих, «хто за край світа заглядає».

Т. Г. Шевченко ніколи не був учителем і не писав педагогічних творів, крім «Букваря Южнорусского». Та ми маємо підстави припускати, що ідея освіти і просвіти простого народу не полишала Кобзаря впродовж всього життя. В окремих поетичних творах Кобзаря («Наймичка», «І мертвим, і живим...»), повістях «Близнець», «Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Щоденнику» та ін.) є багато цінних думок про освіту і виховання, які не втратили актуальності і сьогодні.

Підаючи різкій критиці тогочасну систему виховання, Т. Шевченко одночасно з цим мріяв про справжню народну школу, яка б давала учням міцні, глибокі знання і виховувала в душі любові до рідної мови. Передусім, просвітителю обстоював право свого поневоленого народу на рідну школу, яка є засобом поліпшення його життя, пробудження й усвідомлення рабського стану. Народна школа, на думку Тараса Шевченка, має бути доступною для всіх дітей. У ній діти мають одержувати міцні й глибокі знання та всебічно розвиватися. Рідна школа має задовольняти потреби свого народу і діяти на засадах народності. Під

кінець свого життя він з великим ентузіазмом зустрів звістку про появу недільних шкіл, бо, справді, то був важливий крок у боротьбі за поширення освіти серед народу.

Але перші ідеї просвітительства і народної освіти у його творчості явно простежуються з 1846 р., коли Тарас Григорович у Києві став членом «Кирило-Мефодіївського товариства», яке виникло в середовищі інтелігенції, що гуртувалась навколо Київського та Харківського університетів. Серед найважливіших програмових завдань товариства було й заснування шкіл з рідною мовою викладання, видання книжок та підручників для простого народу. Кирило-Мефодіївці спрагло сподівалися тих часів, коли навіть точні науки викладатимуть українською мовою.

«Буквар південноруський», упоряджений Т. Шевченком для українських недільних шкіл, був улюбленою працею нашого національного генія, його прощальною, лебединою піснею, яку він посилав з похмурих берегів Неви далекій своїй Україні, її дітям, її прекрасному юному цвіту, в чьому достойному майбутті поет вбачав і власне безсмертя [1]. «Букварь южнорусский» – остання прижиттєва книжка Тараса Шевченка. Цей посібник для навчання грамоти українською мовою в недільних школах поет уклав восени 1860 року. Наприкінці грудня його було надруковано тиражем 10000 примірників. Буквар непоказний. Простий щодо художнього оформлення, у м'якій обкладинці, обсягом у 24 сторінки і ціною у 3 копійки. Саме така ціна зробила його доступним для найбільшого народу.

Щодо змісту навчального матеріалу у букварі, то, на думку поета та митця, одразу після того, як людина навчилася читати, вона повинна прочитати й вивчити «Отче наш» і «Вірую», символи православної віри, і далі вдосконалювати навички читання на фольклорних текстах, які становлять половину книжки. Це є доказом того, що Тарас Григорович свідомо поєднував навчання грамоти з формуванням духовності людини. Це дає право називати Т. Г. Шевченка великим педагогом, адже він добре розумів основний принцип педагогіки: гармонійне поєднання навчання й виховання, формування духовно багаті особистості.

Шевченко хотів зацікавити своїм «Букварем» не лише дітей, а й дорослих. Для цього він умістив у ньому дві великі народні думи – «Про Олексія Поповича» та «Марія Богуславка», а також багато народних приказок та прислів'їв. Наприклад: «З дужим не борись, а з багатим не судись», «Брехнею увесь світ пройдеши – та назад не вернешся», «Казав пан: «Кожух дам» – та й слово його тепле» та інші.

Уводячи у свій «Буквар» зразки народної творчості, Т. Шевченко тим самим надавав навчання народного характеру, аби в школі діти спілкувалися рідною мовою. Бо, на його думку, тогочасна освіта була не народною. Вона розвивала в людях «несамознательность», наслідуваність, і тому таку школу потрібно було «перешколити». «В школе, – пише Тарас

Григорович, – нас всему научат, крімe розуміння свого милого рoдного слова. О, школа, школа! Как бы тебя скорее перешколить. Я знаю, как это сделать».

Велику справу свого життя – боротьбу за ідеали волі і правди на землі – поет безпосередньо пов'язував із поширенням навчання та просвіти. А все велике, на його думку, починається з малого. Навіть тяжкі роки в засланні не змінили задум Т. Шевченка щодо свого внеску у справу народної освіти. Про це він писав у листі до Михайла Чалого: «Думка єсть за «Букварем» напечатать лічбу (арифметику). За лічбою – етнографію і географію – в 5 копійок. А історію, тільки нашу, може вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике само б зробилося».

Велику роль у народній школі поет надає особі вчителя, справу якого вважає найвищою мірою благородною і серйозною. Народний учитель повинен самовіддано служити людям та своїй батьківщині. Саме таким педагогом був для Шевченка І. П. Котляревський, змальований ним у повісті «Близнець». На протипагу йому поет у своїх творах описує бездарних і обмежених учителів, які своєю нікчемністю не могли сприяти розвитку учнів. Частина з них були садистами, знущалися над дітьми. Так, дяк Совгиря «бьет, бывало, а самому лежать велит, да не кричать, а не борзяся й явственнo читать пятую заповедь. Настоящий сатрап». На його думку, народний учитель має бути доброю, високоморальною людиною, носієм духовності свого народу.

Протягом життя Т. Шевченко постійно був у пошуках тих найдієвіших засобів і методів, які б допомогли якнайшвидше просвітити простих українських людей. Адже справжній педагог шукає кращих методів навчання все життя. Про це дають підстави стверджувати рядки з його поезії:

І день іде, і ніч іде,

І голову сховавши в руки,

дивуєшся, чому не іде

Алостол правди і науки? [2, с. 323].

Нову школу поет не уявляв без поєднання освіти і праці. Доказом Шевченкових спроб внести у загальну освіту елементи трудового виховання є його робота над складанням підручника для народної школи. Поет був переконаним, що навчання – це важка повсякденна праця, тому оволодіння знаннями досягаєть не шляхом якоїсь там таємничої інтуїції, а в процесі практики та важкої життєвої боротьби. Тільки в праці людина може знайти справжнє задоволення, і тому вона повинна займати домінуюче місце в житті кожного. «Человек трудолюбивый, – читаємо в повісті «Капитанша», – по-моему, самый счастливый человек... Завидую и всегда буду завидовать тебе, счастливый, благородный труженик». Однак він розрізняв працю, яка задовольняє потреби трудящих, і працю, що виснажує і від якої стогнуть мільйони знедолених.

Тарас Шевченко вірив у велику силу виховання. Винятково важливу роль у правильному вихованні людини Тарас Григорович відводив сім'ї, побожно ставився до жінки – матері: «Слово мати – велике, найкраще слово!». Глибокою повагою до матері-трудівниці проїнято багато його творів («Катерина», «Наймичка», «Сова»). У поемі «Наймичка» поет зобразив маму-селянку, яка приховувала своє материнство від сина заради його благополуччя. У поемі «Наймичка» Т. Г. Шевченко виявив себе співцем материнства, зворушливо розкривав силу материнської любові:

Дитя моє!

...Із самого неба

Долго виплачу сльозами

І пошлю до тебе [2, с. 154].

Змальовуючи страждання матері-наймички, поет захоплюється святими материнськими почуттями, її подвижницькою працею і відданістю дітям, чим започаткував в українській педагогіці культ жінки-матері. У пізніших поезіях цю ідею він висловив так:

У нашій раї на землі

Нічого кращого немає,

Як тая мати молодая

З своїм дитяточком малим...

... І перед нею помолюся,

мов перед образом святим... [2, с. 264].

Із великою симпатією видатний Кобзар писав про виховання дітей у трудових сім'ях, де матері піклуються про своїх дітей, де наполеглива праця зміцнює порядність у стосунках.

На його думку, сімейне виховання не може замінити виховання суспільного, яке передбачає життя серед однолітків, спілкування з дорослими, ознайомлення із соціальними обставинами. Ніяке, навіть найкраще поставлене сімейне виховання не може забезпечити підготовку добре зорієнтованих у життєвих умовах юнаків і дівчат.

Поміщиця Софія Самійлівна (повість «Музика») висловлює бажання виховувати своїх дітей Лізу і Наталю у цілковитому безлюдді і потім випустити їх у світ зовсім невинних, як двох пташенят з-під крильця. Тарас Шевченко так оцінює цей план: «Справді, поетична ідея, але не більше». Дитинство дівчаток було цілком однакове, проте в 14–15 років характери їхні вийшли різні. Наталя любила музику, дуже допитлива. Ліза занадто жвава, більше схожа на хлопчика, вчиться неохоче й музики не любить. Автор розмірковує: «Дивна, одначе, психологічна загадка». Дівчатка, як дві краплі води схожі одна на одну, але дуже різняться характерами.

Загалом проблеми теоретичної педагогіки Тарас Шевченко пропонував розв'язувати за допомогою художніх засобів. Він виділив три фактори формування особистості:

- задатки, набуті в дитинстві;
- система виховних впливів навчального закладу;
- вплив соціального середовища, яке оточує виховання.

Багато геніальних поетичних і прозових творів видатного Кобзаря мають виховний потенціал, спрямований на плекання національної свідомості, патріотизму, духовного збагачення особистості:

*Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люди,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори [2, с. 164].*

Усе своє життя Тарас Григорович присвятив служінню рідному народу, Батьківщині. Своім геніальним талантом він намагався виховати і в читачів такої ж сили почуття любові й відданості їй. Визначальну роль у вихованні патріотизму, любові до рідного народу, формування самосвідомості, на думку Т. Шевченка, має рідна мова [3]. Вона є невмирущим виразником народних ідеалів, духовного збагачення:

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує... [2, с. 224].*

Ставши охоронцем рідної мови, Т. Г. Шевченко закликав зрозуміти, пізнати тайни рідної мови, бо людина без любові до материнської мови не може бути вірною ні своєму народові, ні державі.

Геніальність Т. Г. Шевченка полягає в тому, що через національне він поширює загальнолюдське. Очевидно, національне для Т. Шевченка – не самоціль, а засіб проникнення у смисл буття та донесення цих смислів до широкої свідомості.

Шевченко був сином волелюбного козацького краю, його душа з дитинства протівилась рабству, не терпіла будь-якої наруги, національної образи й повсякденних принижень, що випадали на долю уярмленої людини. Тим-то поет-бунтар славив героїку козацьких походів, звеличував лицарську честь тих, що готові були вмерти за свободу, до того ж – за свободу для всіх. Згадаймо хоча б його прометеївську поему «Кавказ».

Однак, хто ще з такою силою пристрасті, як Шевченко, звеличив мирну добротворчу працю людини, красу злагоди й доброжитності? Вірш «Садок вишневий коло хати», цей світовий поетичний шедевр, виповідає нам, якою бачив поет свою заповітну, людяну мрію? У цьому вірші поет проник

у природу людського щастя, яке неможливе без вольної волі, без пошани дітей до батьків, без здруженості в громаді, в сім'ї, без гармонійного єднання людини з природою.

Гуманізм Кобзареві творчості, шире його людинолюбство, здається, найповніше виявляло себе саме у ставленні до дітей. Найласкавіші слова, найніжніші порухи серця поет адресував саме їм, своїм юним, знедоленим друзям. От, до прикладу, вірш «На Великдень у соломі»: «А я в попа обідала, – сирітка сказала...» Або ж «Мені тринадцятий минало...». В особі дитини-малолітка Шевченко поважав передовсім людину, хай ще недосвідчену, але душею повноцінну, здатну збагнути те, що відкриється їй лише в пору зрілості, і смутки людські, і біль, і страждання дорослих.

Один з перших біографів Т. Г. Шевченка О. Кониський стверджував, що, «Знаючи умови й обставини, за яких пройшло перших 15 років Шевченкового віку, не можна не дивуватись надзвичайно міцній його природі. Ніщо не спроможне було виснажити його душу, заморозити, скувати кригою егоїзму. Виніши на собі стільки лиха тяжкого, зберіг в собі свіже почуття і до краси природи, і до життя народного. З сього знати, яка то глибочезна криниця любові і гуманності була в серці Тараса Шевченка!».

Доброта, розум, людинолюбство, моральні чесноти великого Кобзаря та вміння переконати, захопити ідеєю, повести за собою є дороговказом у роботі сучасних учителів [4]. Тож, як навчав Т. Шевченко у поезії «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм»: «Учіться, брати мої, думайте, читайте. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» [2, с. 166]. Вдумаймося в ці слова великого сина українського народу. Це духовний заповіт усім, це своєрідна освітньо-педагогічна засада великого поета.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження полягають у більш ґрунтовному вивченні гуманістичних ідей видатного Кобзаря щодо організації виховання підростаючого покоління.

1. Славинський М. Незгасна зоря генія / М. Славинський // Науковий світ. – 2011. – № 5. – С.13–16. 2. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – Харків : Школа, 2007. – 352 с. 3. Кислашко О. Тарас Шевченко про виховання в душі християнських ідеалів / Олександр Кислашко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2011. – № 7/8. – С. 49–50. 4. Моціяка О. М. Проблема вивчення творчості Т. Шевченка / О. М. Моціяка // Наукові записки. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 5. – С. 94–98.

Рецензент: д.пед.н., професор Пальчевський С. С.